

HET DIGITALE WILDE WESTEN

HET CYBERKARAKTER ALS PROBLEEM VOOR SEKSUELE UITBUITING EN
MISBRUIK VAN KINDEREN OP OF VIA INTERNET

Student: Marlot van der Kolk

Studentnummer: 3467147

Cursus: Eindwerkstuk

Cursuscode: 200401010

Thema: Sociale en technologische netwerken

Datum: 22 juni 2012

Blok: 4

Studiejaar: 2011-2012

Docente: M. van den Boomen

INHOUD

Cyberspace, criminaliteit en kinderen	3
Gebrek aan cijfers.....	4
Deterritoriaal misdrijf versus territoriaal gebonden jurisdictie.....	5
Harmonisering binnen Europa?.....	6
Europa vs. Nederland	8
De vergelijking.....	8
- Seksueel misbruik.....	9
- Kinderprostitutie.....	9
- Kinderpornografie	10
- Deelname van een kind aan een pornografische voorstelling.....	10
- Corrumperen	11
- Benaderen van kinderen voor seksuele doeleinden	11
Nederland vult ‘vrije ruimte’ strafbaar in	11
Tekortkomingen in wetgevingen.....	12
Ontbreken online perspectief.....	13
Afstemming noodzakelijk door cyberkarakter	15
Commerciële business en ruilindustrie.....	15
Cyberkarakter	16
Internationale afstemming.....	17
Het Wilde Westen in de 21 ^e eeuw	19
Bibliografie	21
Bijlage A.....	25
Bijlage B.....	31

CYBERSPACE, CRIMINALITEIT EN KINDEREN

Spionage, sabotage, misdaad en terrorisme langs de digitale weg – ook wel cybercriminaliteit genoemd - vormen een directe bedreiging voor nationale en internationale veiligheid (Govcert.nl 2011). Cybercriminaliteit is kort gezegd criminaliteit op of via internet. Het wereldwijde karakter van internet zorgt ervoor dat cybercriminaliteit niet aan landsgrenzen gebonden is. Van achter een computer kan er overal ter wereld een misdaad worden gepleegd. De geografische locatie van de dader kan dan ook een geheel andere locatie zijn dan de cyberlocatie waar de misdaad wordt gepleegd. Opsporing en vervolging zijn aan allerlei beperkingen gebonden en - in tegenstelling tot cybercriminaliteit – wel geografisch georganiseerd (Oerlemans 2010, 60-66).

Door het verschil in geografische locatie en cyberlocatie wordt de traditionele wet en de territoriale grenzen uitgedaagd, want welke wetgeving geldt er binnen welke grenzen? Er bestaan wetgevingen van nationaal, internationaal en Europees recht, maar nog altijd opereert elk land volgens zijn eigen wetgeving, stellen hoogleraar politiestudies Wouter Stol en jurist Jan-Jaap Oerlemans op 30 maart 2012 tijdens de themadag 'Digitaal de straat op'. Ook kampt de politie met een tekort aan kennis, capaciteit en duidelijkheid over de bevoegdheden welke internationaal van elkaar verschillen. In België is bijvoorbeeld het kijken in buitenlandse computers alleen onder bepaalde voorwaarden toegestaan, terwijl men in de Verenigde Staten daar veel verder ingaat, stellen de critici op deze themadag in Utrecht over opsporing op internet.

Onder cybercriminaliteit valt onder andere het misbruiken van persoonlijke gegevens (identiteitsfraude), haat zaaien en aanzetten tot terrorisme en seksuele uitbuiting en misbruik van kinderen. In dit onderzoek staat deze laatst genoemde vorm van cybercriminaliteit centraal. Door het deterritoriale karakter van internet kunnen data – zoals digitale kinderpornografie – worden verstuurd, ongeacht geografische grenzen. Ook door de openlijke en vrije toegang tot deze data kunnen daders over de hele wereld sneller en vaker met elkaar in contact komen en kinderpornografisch materiaal eenvoudig uitwisselen (Davidson & Gottschalk 2011, 28). Bovendien komen seks, kinderen en criminaliteit eenvoudig samen in cyberspace. Zo kan kinderpornografie online worden bekeken zonder dat men het materiaal in bezit heeft en kan kinderpornografie (volledig) door computers gegenereerd en gemanipuleerd worden (Koops 2009).

Gebrek aan cijfers

Het is nog altijd onduidelijk hoeveel daders en slachtoffers van seksuele uitbuiting en misbruik van kinderen online er wereldwijd zijn. Het gebrek aan eenduidige cijfers is voornamelijk te wijten aan de verschillende definities die worden gehanteerd. Wel is duidelijk dat het een groot aantal mensen betreft. De zaak van Robert M. illustreert de grootte van dit fenomeen goed. Robert M. werd in 2012 veroordeeld tot achttien jaar gevangenisstraf en tbs met dwangverpleging, omdat hij 67 zeer jonge kinderen ernstig seksueel heeft misbruikt en voor het maken en bezitten van kinderpornografie. Op de harde schijven en computers van Robert M. vond de politie 46.000 foto's, 3500 films en 58.000 pagina's met chatsessies. Via zijn cybernetwerk wisselde hij kinderpornografisch materiaal uit. Internationaal onderzoek naar dit (cyber)netwerk van Robert M. heeft inmiddels geleid tot 33 arrestaties in diverse landen, zoals Duitsland, Zweden, Groot-Brittannië en Canada, meldt *de Volkskrant* op 12 mei 2012 in het artikel '33 arrestaties voortgevloeid uit zedenzaak'. Hierbij moet men in acht houden dat het slechts om één persoon gaat die deze strafbare feiten heeft gepleegd. Dit illustreert hoe groot het fenomeen seksuele uitbuiting en misbruik op en via internet is.

Ook zijn er geen eenduidige cijfers bekend over het aantal slachtoffers van seksueel misbruik en uitbuiting online. Uit onderzoek is gebleken dat het regelmatig tot vaak voorkomt dat minderjarigen ervaring hebben met het seksueel benaderd worden op internet, gewenst en ongewenst. Ter illustratie is in Figuur 1 een weergave van een onderzoek naar vormen van online seksuele ervaringen van Nederlandse jongeren te zien. Aan het onderzoek hebben 10.905 respondenten van twaalf jaar of ouder meegewerkt.

Vormen van online seksuele ervaringen in de afgelopen jaren		
	Jongens	Meisjes
Gesteld krijgen van seksueel getinte vragen	72%	83%
- Indien van toepassing: hierop ingegaan	77%	31%
Verzocht worden om iets seksueels te doen voor de webcam	40%	57%
- Indien van toepassing: hierop ingegaan	39%	11%
Seksueel getint opgenomen zijn met de webcam	6%	6%

Figuur 1. Online seksuele ervaringen naar geslacht (De Graaf & Vanwesenbeeck 2006).

Uit het onderzoek is onder meer gebleken dat het merendeel van de jongeren ervaring hebben met het gesteld krijgen van seksueel getinte vragen online. Ook is

er regelmatig gevraagd om iets seksueels te doen voor de webcam, waarop niet zelden is ingegaan.

Ondanks dat uit onderzoeken is gebleken dat een meerderheid van de jongeren ervaring hebben met onder andere het gesteld krijgen van seksuele vragen en seksuele benaderingen, zijn er nog altijd geen eenduidige cijfers bekend. Wanneer de grootte van het fenomeen onbekend is, zal een online perspectief op het probleem ontbreken. Bovendien ontbreekt een eenduidige definitie van seksuele uitbuiting en misbruik van kinderen online. Dit impliceert het gebrek aan internationale afstemming en aan een online perspectief op het wereldwijde probleem.

Deterritoriaal misdrijf versus territoriaal gebonden jurisdictie

De grootte van het probleem en het wereldwijde en grensoverschrijdende karakter van internet maken het noodzakelijk om deze vorm van cybercriminaliteit internationaal aan te pakken. Wanneer er een grensoverschrijdend, deterritoriaal misdrijf wordt gepleegd is het opsporen van de dader problematisch. Daarnaast is het veroordelen van deze dader lastig door territoriaal gebonden jurisdictie. Het begrip jurisdictie duidt op de beperkte rechtsmacht van de Nederlandse rechter door de soevereiniteit van andere staten (Cleiren & Nijboer 2007, 1575). De Nederlandse rechter mag – met enkele uitzonderingen buiten beschouwing gelaten – alleen rechtspreken over delicten die in Nederland zijn gepleegd. Nederland heeft rechtsmacht over kinderpornografisch materiaal dat via Nederlandse Internet Service Providers (voortaan ISP) wordt verspreid of gedownload. Wanneer bijvoorbeeld de server in het buitenland staat, heeft Nederland geen jurisdictie. Ook wanneer er misdaden in de virtuele wereld worden gepleegd, mogen de Nederlandse politie en justitie haar strafvorderlijke bevoegdheden alleen inzetten bij misdrijven op Nederlands grondgebied. Dit betekent dat zij alleen jurisdictie hebben als de misdaad is gepleegd via een Nederlandse ISP (Kaspersen 2007, 167).

Dit heeft tot gevolg dat wanneer bijvoorbeeld vanuit een ISP in Nederland (de geografische locatie) een misdaad wordt gepleegd in de Verenigde Staten (de cyberlocatie), de Amerikaanse politie de dader niet op mag opsporen en zeker niet kan veroordelen. Dit is nog problematischer wanneer de misdaad in Nederland niet wordt erkend als misdaad door bijvoorbeeld het hanteren van een andere definitie. In Nederland spreekt men bijvoorbeeld van kinderporno als het gaat om visuele afbeeldingen en voorstellingen van een seksuele gedraging waar kinderen onder de

achttien jaar bij betrokken zijn. Dit kunnen werkelijke beelden zijn, maar ook realistische, gesimuleerde beelden van niet bestaande kinderen. In Amerika is deze definitie breder gehanteerd in termen van “any presentation by whatever means”. Dit betekent dat tekst, geschreven materiaal en audiomateriaal ook onder kinderpornografie kan vallen in de Verenigde Staten (Akdeniz 2008, 11). Wanneer men vanuit een ISP in Nederland dus bijvoorbeeld audiomateriaal in de Verenigde Staten verspreidt, zal de dader niet veroordeeld kunnen worden door de Amerikaanse politie. Aangezien de ‘misdad’ in Nederland niet wordt erkend als misdad, zal deze dader op vrije voeten blijven.

Harmonisering binnen Europa?

In Europa heeft men middels het *Verdrag inzake de bestrijding van strafbare feiten verbonden met elektronische netwerken* (Raad van Europa 2001) – ook wel *Cybercrime Verdrag* genoemd – en het *Verdrag van de Raad van Europa inzake de bescherming van kinderen tegen seksuele uitbuiting en seksueel misbruik* (Raad van Europa 2007) – ook wel *Verdrag van Lanzarote* genoemd – het begrip ‘seksuele uitbuiting en misbruik van kinderen’ grotendeels geharmoniseerd en een basis gelegd voor een internationale, eenduidige wetgeving. Toch stellen critici dat het nationaal en Europees recht nog altijd niet voldoende op elkaar af is gestemd (onder andere Nationaal Rapporteur Mensenhandel 2011; Oerlemans 2010). Zij stellen dat er nog altijd kleine verschillen in definities bestaan en de verdragen ruimte openlaten voor eigen invulling door ieder land afzonderlijk. In Noorwegen zijn bijvoorbeeld alle kinderpornografische uitingen – dus ook tekeningen – strafbaar, terwijl er in Nederland alleen wordt gesproken over beeldmateriaal (Stol et al. 2008, 535). Beide landen zijn wel aangesloten bij de Raad van Europa en hebben de verdragen ondertekend. Dit geeft aan dat er binnen de verdragen toch ruimte is voor verschillende opvattingen, definities en wetgeving.

Om deze verschillen in de verdragen op te lossen, zal men de verdragen moeten herzien, harmoniseren en vernieuwen. Op 6 april 2012 verscheen er een kabinetsreactie op het adviesrapport *Digitale Oorlogsvoering* van Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) en Commissie van Advies inzake Volkenrechtelijke Vraagstukken (CAVV) (AIV en CAVV 2011). Uit de kabinetsreactie blijkt dat het kabinet van mening is dat de bestaande wetgeving van internationaal en Europees recht voldoen ten aanzien van cybercriminaliteit. Het kabinet vindt dat

de huidige wetgeving niet aangepast moet worden en voldoende ruimte biedt voor een internationale, eenduidige aanpak (Rosenthal en Hillen 2012).

In dit onderzoek zal worden onderzocht in hoeverre de Nederlandse wetgeving betreffende seksueel misbruik en uitbuiting van kinderen overeenkomt met de Europese wetgeving. De precieze definitie van 'seksuele uitbuiting en misbruik van kinderen' zal hierbij een grote rol spelen. Op het eerste gezicht lijkt deze definitie helder en eenduidig, maar bovenstaande voorbeelden geven weer dat niets minder waar is en hoe ingewikkeld een sluitend juridische omschrijving blijkt te zijn. De definitie wordt in deze voorbeelden omschreven als kinderpornografie, maar ook kinderoprostitutie, *grooming* en virtueel misbruik kunnen onder de definitie vallen. In het *Verdrag van Lanzarote* (Raad van Europa 2007) wordt deze definitie omschreven in Artikel 18 tot en met 23 (Raad van Europa 2007, 58), onderverdeeld in zes 'onderwerpen': seksueel misbruik, kinderoprostitutie, kinderpornografie, deelname van een kind aan een pornografische voorstelling, corrumperen en het benaderen van een kind voor seksuele doeleinden. Ook hieruit blijkt dat een heldere, eenduidige definitie van seksueel misbruik en uitbuiting van kinderen niet zo eenvoudig is als het lijkt en niet slechts als kinderporno kan worden veralgemeniseerd.

Het *Verdrag van Lanzarote* is het meest recente verdrag die Europese landen gezamenlijk hebben opgesteld over seksuele uitbuiting en misbruik van kinderen. In de Nederlandse wetgeving zijn strafbare feiten met betrekking tot seksuele uitbuiting en misbruik van kinderen vastgesteld in het *Wetboek van Strafrecht* (Raad van State 2012). Aan de hand van een kwalitatieve tekstanalyse middels close reading van de wetgevingen zijn er *coding frames* opgesteld. Deze coding frames bestaan uit categorieën als leeftijd, handelingen en virtuele wereld. Aan de hand van deze coding frames zijn de wetgevingen gestructureerd vergeleken.

Uit deze vergelijkende analyse zal blijken in hoeverre de wetgevingen op elkaar zijn afgestemd en of er een eenduidige definitie op internationaal niveau bestaat betreft seksuele uitbuiting en misbruik van kinderen. Vervolgens toon ik aan waarom internationale afstemming noodzakelijk is in zowel de offline als online wereld van seksuele uitbuiting en misbruik van kinderen aan de hand van het cyberkarakter van internet.

EUROPA VS. NEDERLAND

In 2007 stelde de Raad van Europa het *Verdrag van Lanzarote* op. Seksueel misbruik en uitbuiting van kinderen namen verontrustende proporties aan, door het toegenomen gebruik van ICT door zowel kinderen als daders. Het bestrijden en voorkomen van dit probleem vereist een internationale samenwerking. Om een grotere eenheid binnen de leden van de Raad van Europa tot stand te brengen, werd het *Verdrag van Lanzarote* opgesteld. De leden zagen het als een noodzaak om een veelomvattend internationaal instrument op te stellen dat zich richt op de preventieve, beschermende en strafrechtelijke aspecten van de strijd tegen alle vormen van seksuele uitbuiting en misbruik van kinderen. In Figuur 2 is Artikel 3 van het Verdrag te lezen, waarin begripsomschrijvingen worden gegeven van de termen die centraal staan in het Verdrag: kind, seksuele uitbuiting en seksueel misbruik van kinderen en slachtoffer.

Artikel 3

Begripsomschrijvingen

Voor de toepassing van dit Verdrag wordt verstaan onder:

- a. „kind” iedere persoon jonger dan achttien jaar;
- b. „seksuele uitbuiting en seksueel misbruik van kinderen” het gedrag zoals bedoeld in de artikelen 18 tot en met 23 van dit Verdrag;
- c. „slachtoffer” elk kind dat onderworpen is aan seksuele uitbuiting of seksueel misbruik.

Figuur 2. Artikel 3 van het *Verdrag van Lanzarote* (Raad van Europa 2007, 58).

De vergelijking

Uit Artikel 3 blijkt dat onder seksuele uitbuiting en seksueel misbruik van kinderen door de Raad van Europa het gedrag wordt verstaan zoals dit is omschreven in de artikelen 18 tot en met 23 van het *Verdrag van Lanzarote*. In deze artikelen staan de strafrechtelijke aspecten van de daden centraal. In de zes artikelen staan de zes aspecten van seksueel misbruik en uitbuiting van kinderen beschreven. Deze zesdeling is in dit onderzoek in stand gehouden. Bij deze zes artikelen uit het *Verdrag van Lanzarote* zijn de artikelen uit het *Wetboek van Strafrecht* gezet die

aansluiten bij deze onderverdeling. In Bijlage A zijn deze artikelen volledig te lezen en zijn de artikelen uit het Verdrag en het Strafboek naast elkaar geplaatst.

Aan de hand van een kwalitatieve tekstanalyse zijn er coding frames opgesteld. Deze coding frames bestaan uit categorieën als leeftijd, handelingen en virtuele wereld. Aan de hand van deze categorieën heb ik de wetgevingen gestructureerd vergeleken. Hieronder zijn de opvallendste verschillen en overeenkomsten te lezen tussen de Europese en Nederlandse wetgeving. Uit deze vergelijkende analyse zal blijken in hoeverre de wetgevingen op elkaar zijn afgestemd. De gehele coding frames zijn te lezen in Bijlage B.

- **Seksueel misbruik**

In Artikel 18 van het *Verdrag van Lanzarote* wordt seksueel misbruik omschreven als het aangaan van seksuele handelingen met een kind dat nog niet de leeftijd van seksuele meerderjarigheid heeft bereikt. De Nederlandse wetgeving komt overeen met de Europese wetgeving. Dezelfde handelingen zijn vastgesteld als strafbare feiten. In beide wetgevingen wordt expliciet de nadruk gelegd op het gebruiken van dwang, geweld of bedreigingen of het misbruik maken van een erkende positie of bijzonder kwetsbare situatie door hier onderscheid in te maken in een lid of artikel.

In tegenstelling tot het *Verdrag van Lanzarote* wordt er in de Nederlandse wetgeving onderscheid gemaakt tussen het plegen of dulden van “ontuchtige handelingen” en “ontuchtige handelingen die bestaan of mede bestaan uit het seksueel binnendringen van het lichaam”. Het eerst genoemde wordt veroordeeld als ‘aanranding van de eerbaarheid’ en het laatst genoemde als ‘verkrachting’ (Raad van State 2012, 110-111).

Uit Artikel 244 tot en met 248a van het *Wetboek van Strafrecht* blijkt dat de Nederlandse wetgeving de leeftijd van seksuele meerderjarigheid heeft bepaald als jonger dan achttien jaar. Hoe jonger het slachtoffer is, hoe hoger de maximale straf is voor de dader. Opmerkelijk is dat ieder lid van de Raad van Europa zelf de leeftijd bepaalt waaronder het verboden is seksuele handelingen met een kind aan te gaan.

- **Kinderprostitutie**

In Artikel 19 van het *Verdrag van Lanzarote* wordt kinderprostitutie omschreven als het feit dat een kind (jonger dan achttien jaar) wordt gebruikt voor seksuele activiteiten waarbij een betaling of een andere vorm van beloning of vergoeding wordt gegeven of beloofd, evenals dit is vastgesteld in de Nederlandse wetgeving.

Men is onder andere strafbaar wanneer hij of zij een kind werft voor of dwingt tot prostitutie.

- **Kinderpornografie**

Kinderpornografie wordt in Artikel 20 in het *Verdrag van Lanzarote* omschreven als “elk materiaal dat een visuele weergave behelst van een kind dat betrokken is bij werkelijke of gesimuleerde expliciete seksuele gedragingen of elke afbeelding van de geslachtsorganen van een kind voor primair seksuele doeleinden” (Raad van Europa 2007). De Nederlandse wetgeving sluit zich aan bij deze omschrijving. Opvallend hierbij is het noemen van een “gesimuleerde seksuele gedraging” en in de Nederlandse wetgeving is dit omschreven als “schijnbaar betrokken”. Dit betekent dat kinderpornografie in de virtuele wereld met bijvoorbeeld gesimuleerde weergaven van een niet-bestaand kind ook strafbaar gesteld kunnen worden. Bovendien is dit feit strafbaar gesteld in het Verdrag wanneer het een kind onder de achttien jaar behelst en in het wetboek een kind die de kennelijke leeftijd van achttien jaar nog niet heeft bereikt. Dit hoeft dus niet bewezen te worden.

De volgende punten zijn strafbaar gesteld in het *Verdrag van Lanzarote*:

1. Het vervaardigen van kinderpornografie;
2. Aanbieden of ter beschikking stellen van kinderpornografie;
3. Verspreiden of uitzenden van kinderpornografie;
4. Verwerven van kinderpornografie;
5. Het in bezit hebben van kinderpornografie;
6. Door middel van informatie- en communicatietechnologieën bewust toegang verschaffen tot kinderpornografie.

Hierbij kan ieder lid van de Raad van Europa bepalen of zij punt 1, punt 5 en punt 6 gedeeltelijk of in het geheel niet strafbaar stellen. De Nederlandse wetgeving stelt al deze punten strafbaar en daarnaast ook het invoeren, doorvoeren en uitvoeren van kinderpornografie.

- **Deelname van een kind aan een pornografische voorstelling**

Het werven van, dwingen van of ervoor zorgen dat een kind deelneemt aan pornografische voorstellingen wordt strafbaar gesteld in het *Verdrag van Lanzarote*. Daarnaast kan het welbewust bijwonen van een voorstelling waar kinderen bij betrokken zijn strafbaar worden gesteld, maar ieder lid van de Raad van Europa kan de toepassing van dit laatste punt beperken tot gevallen waarin kinderen zijn

geworven of gedwongen, zoals daarvoor genoemd. De Nederlandse wetgeving stelt al deze punten strafbaar. Beide wetgevingen hebben de leeftijd van een kind hier vastgesteld op jonger dan achttien jaar.

- **Corrumperen**

In de wetgevingen is vastgesteld dat het opzettelijk getuige laten zijn van een kind van seksueel misbruik of seksuele activiteiten voor seksuele doeleinden strafbaar is, ook zonder dat het kind daaraan moet deelnemen. Het Verdrag laat hierbij ieder lid van de Raad van Europa bepalen welke maximale leeftijd het kind heeft om de dader strafbaar te stellen. In Nederland is deze leeftijd vastgesteld op zestien jaar.

- **Benaderen van kinderen voor seksuele doeleinden**

Wanneer een volwassene een kind via ICT benadert en voorstelt een ontmoeting af te spreken met als vooropgezet doel het plegen van een strafbaar feit – het aangaan van seksuele handelingen met het kind – of het vervaardigen van kinderpornografie, wordt dit in het *Verdrag van Lanzarote* strafbaar gesteld. Voor vervolging van deze volwassene moet het voorstel zijn gevolgd door een materiële handeling die tot een dergelijke ontmoeting zal leiden. In Nederland zal de volwassene worden vervolgd wanneer men “enige handeling onderneemt”. In Nederland moet het kind onder de zestien jaar zijn om de volwassene te kunnen vervolgen.

Nederland vult ‘vrije ruimte’ strafbaar in

Uit de vergelijkende analyse is gebleken dat de het *Verdrag van Lanzarote* ruimte overlaat voor de deelnemende landen voor eigen invulling. Zo bepaalt ieder land zelf de leeftijd van seksuele volwassenheid, kunnen drie punten onder de categorie kinderpornografie gedeeltelijk of in het geheel niet strafbaar worden gesteld evenals het welbewust bijwonen van een kinderpornografische voorstelling.

Opvallend is dat de Nederlandse wetgeving deze ‘vrije ruimte’ strafbaar invult. Alle handelingen die gedeeltelijk of in het geheel niet strafbaar gesteld kunnen worden, stelt Nederland wel strafbaar. Daarnaast breidt de Nederlandse wetgeving op enkele punten het *Verdrag van Lanzarote* uit. Zo is het – in tegenstelling tot in de Europese wetgeving – in Nederland het invoeren, doorvoeren en uitvoeren van kinderpornografie strafbaar. Bovendien kan een volwassene in

Nederland al worden vervolgd wanneer men “enige handeling” onderneemt om een voorstel voor ontmoeting – zoals is omschreven onder ‘Het seksueel benaderen van kinderen’ – te laten leiden tot een daadwerkelijke ontmoeting. In het Verdrag kan deze volwassene pas worden gevolgd wanneer sprake is van “materiële handelingen” die tot een dergelijke ontmoeting zal leiden. Hierin lijkt Nederland een strenger beleid te voeren dan is vastgesteld in de Europese wetgeving en geen enkele handeling te dulden van de volwassene.

Tekortkomingen in wetgevingen

Ondanks dat de Nederlandse wetgeving goed aan lijkt te sluiten op de Europese wetgeving, is de vrije ruimte in de wetgeving problematisch voor een internationale aanpak van seksueel uitbuiting en misbruik van kinderen op of via internet. Deze vrije ruimte biedt voor de deelnemende landen de mogelijkheid om bepaalde handelingen gedeeltelijk of in het geheel niet strafbaar te stellen. Dit betekent dat er grote verschillen in wat zij wel of niet strafbaar stellen kunnen ontstaan tussen de landen binnen de Raad van Europa.

Daarnaast worden er verschillende termen gebruikt in de wetgevingen. Deze termen lijken vaak hetzelfde te impliceren, maar doordat de termen niet worden gedefinieerd kan dit niet met zekerheid worden vastgesteld. De precieze inhoud en definitie van bijvoorbeeld ‘seksuele activiteiten’ wordt niet genoemd. Hierdoor ontstaat er onduidelijkheid en is een eenduidige vergelijking lastig te maken. Uit de vergelijkende analyse blijkt bijvoorbeeld dat corrumperen in het *Verdrag van Lanzarote* is omschreven als het opzettelijk getuige laten zijn van een kind van seksueel misbruik en/of seksuele activiteiten en in het *Wetboek van Strafrecht* als het opzettelijk getuige laten zijn van seksuele handelingen. De definities van seksueel misbruik en seksuele activiteiten lijken overeen te komen met seksuele handelingen, maar dat blijft onduidelijk.

De vrije ruimte en het hanteren van verschillende termen maakt het mogelijk dat een ‘strafbaar’ feit niet in ieder land als strafbaar feit wordt beoordeeld, ondanks dat het Verdrag moest zorgen voor harmonisering en eenheid tussen de leden. Dit is problematisch door het deterritoriale, grensoverschrijdende karakter van internet. De mogelijkheden van internet zijn eindeloos. Zo maakt internet het mogelijk dat de geografische locatie van een dader een andere locatie is dan de cyberlocatie van het misdrijf. Dit is in tegenstelling met andere misdrijven, zoals drugsmokkel, diefstal of moord. Dergelijke ‘offline’ misdrijven offline seksueel

misbruik en uitbuiting van kinderen zijn eenvoudiger op nationaal niveau op te sporen, aangezien de geografische locatie van de dader gelijk is aan de locatie van het misdrijf of overtreding. Andere problemen met betrekking tot het cyberkarakter komen aanbod in het hoofdstuk 'Afstemming noodzakelijk door cyberkarakter' van dit onderzoek.

Ontbreken online perspectief

In zowel het *Verdrag van Lanzarote* en het *Wetboek van Strafrecht* ontbreken specifieke beschrijvingen van seksuele uitbuiting en misbruik in de virtuele wereld. Alleen onder het aspect 'kinderpornografie' wordt expliciet een link gelegd naar de virtuele wereld door "gesimuleerde seksuele gedragingen" en de "kennelijke betrokkenheid van een kind" in de artikelen op te nemen. Daarnaast wordt de functie van informatie- en communicatietechnologieën benoemd voor het benaderen van kinderen in Artikel 23 van het *Verdrag van Lanzarote* en Artikel 248e van het *Wetboek van Strafrecht*.

In de coding frames (Bijlage B) is te zien dat onder vijf van de zes aspecten van seksuele uitbuiting en misbruik van kinderen niets wordt genoemd over de virtuele wereld en webcam. Dit geldt voor zowel de Europese als Nederlandse wetgeving. Dit betekent dat het onduidelijk blijft wat wel en niet strafbaar is in de virtuele wereld en voor of via de webcam. Wat valt bijvoorbeeld precies onder corrumperen? Wanneer is men getuige van seksueel misbruik en/of seksuele handelingen? Is dit alleen 'face-to-face' of bijvoorbeeld ook voor de webcam of in de virtuele wereld met gesimuleerde personages? Dit geldt ook voor het seksueel misbruiken van kinderen. Neem bijvoorbeeld het verhaal van het minderjarige meisje Jessica uit de Filipijnen:

Via de chat gaf de man haar opdrachten. Ze moest haar kleren uittrekken en haar tengere, donkere kinderlichaam betasten. En er was meer. Op zijn commando's moest ze ook de anderen aanraken – het waren neefjes, nichtjes of buurkinderen uit de krottenwijk. Tijdens de 'show' moest ze haar gezicht op het computerscherm gericht houden, zodat ze zag hoe de oude man masturbeerde en genoot.

Stoker 2012, 8-9.

Valt dit ook onder seksueel misbruik of corrumperen? Of wordt een kind alleen seksueel misbruikt als iemand ook daadwerkelijk aan hem of haar zit of kan seksueel misbruik ook via de chat, webcam of in de virtuele wereld plaatsvinden? Deze vragen kunnen eveneens gesteld worden voor de andere onderwerpen: 'deelnemen aan een pornografische voorstelling' (kan zich dit ook afspelen in de virtuele wereld of voor de webcam?), 'kinderprostitutie' (hoe zit het met het werven of dwingen van een kind om voor de webcam zich aan te bieden?) en 'het seksueel benaderen van een kind' (kan deze ontmoeting ook plaatsvinden in de virtuele wereld of voor de webcam?).

Deze punten worden niet expliciet genoemd in de wetgevingen, waardoor dergelijke vragen niet beantwoord kunnen worden op basis van deze wetgevingen. Dit toont aan dat binnen beide wetgevingen een online perspectief ontbreekt.

AFSTEMMING NOODZAKELIJK DOOR CYBERKARAKTER

In de 21^e eeuw worden economische, sociale, politieke en culturele activiteiten over de hele wereld gestructureerd door en rond het internet en andere computernetwerken (Castells 2001, 3). Internetgebruikers kunnen blogs creëren, foto's publiceren, video's bewerken, deelnemen aan online *communities*, muziekbestanden uitwisselen en software programmeren (Schäfer 2011, 11). Met de komst van internet en het World Wide Web is het mogelijk om 24/7 in contact te zijn met de hele wereld en alle nationale en internationale grenzen te vervagen. De mogelijkheden lijken eindeloos, ook voor daders van seksuele uitbuiting en misbruik van kinderen.

Commerciële business en ruilindustrie

Op internet bestaan er twee circuits waarbinnen daders van seksuele uitbuiting en misbruik van kinderen actief zijn: enerzijds de commerciële business met de betalende klant, anderzijds verzamelaars die via bijvoorbeeld binnen afgeschermdes communities kinderpornografisch materiaal met elkaar ruilen.

Het merendeel van het aanbod op internet wordt ontwikkeld in de non-commerciële 'cottage industry'. Dit kinderpornografisch materiaal wordt gemaakt in de huishoudelijke context (Akdeniz 2008, 7; Jenkins 2001, 8). De daders hebben vaak de drang om een uitgebreide collectie aan te leggen (Taylor & Quayle 2003, 94; Lünne-man 2006, 123). Om dat te bereiken wordt het materiaal vaak geruild binnen besloten netwerken (Groenveld 2000, 79). Niet zelden hanteert een dergelijke *community* een 'groeimodel', waarbij nieuwe leden eerst nieuw materiaal moeten aanleveren, voordat ze toegang krijgen tot het beeldmateriaal in de beeldbank (Oerlemans 2010, 21).

Robert M. is een goed voorbeeld van een non-commerciële verzamelaar. Hij is veroordeeld voor het misbruiken van 67 kinderen en het in bezit hebben van tienduizenden foto's en pagina's met chatsessies en duizenden films met kinderpornografische beelden. Via zijn cybernetwerk wisselde hij het (zelf gemaakte) materiaal uit en kreeg daar ander materiaal voor terug.

Eveneens bestaan er commerciële aanbieders van kinderpornografisch materiaal, aangezien er veel geld te verdienen valt in deze 'business'. Een voorbeeld van een commerciële aanbieder was Landslide Productions Inc.. Het bedrijf beheerde *pay sites* waar gebruikers abonnementen voor toegang naar

kinderpornowebsites konden kopen. Tijdens een onderzoek naar dit bedrijf in 2002 bleek dat er alleen in de Verenigde Staten al 35.000 mensen waren geabonneerd (Taylor & Quayle 2003, 5). Daarnaast werd in het Verenigd Koninkrijk naar 6.500 Britse abonnees een onderzoek ingesteld (Akdeniz 2008, 26-27).

Deze voorbeelden illustreren dat online communities vaak samengaan met seksuele uitbuiting en misbruik van kinderen in zowel de offline als online wereld. In de *cottage industry* stimuleren daders elkaar om nieuw materiaal aan te leveren en vervolgens uit te wisselen en in de commerciële industrie is de drijfveer voornamelijk financieel gewin.

Cyberkarakter

De eindeloze mogelijkheden van het internet spelen voor het opsporen, veroordelen en voorkomen van seksuele uitbuiting en misbruik van kinderen een problematische rol. Via internet kan bijvoorbeeld kinderpornografisch materiaal razendsnel verspreid en verkregen worden. Het materiaal is op benaderbare websites te verkrijgen, maar het meeste materiaal is minder eenvoudig op te sporen door politie en justitie (Oerlemans 2010, 19-20). De grootte van de bestaande circuits op internet tonen aan dat er nog altijd een grote ondergrondse wereld bestaat op het gebied van seksuele uitbuiting en misbruik van kinderen. Anonimiteit, encryptie en het grensoverschrijdende karakter van internet maken het voor daders mogelijk om deze criminele wereld in stand te houden en opsporing en veroordeling te frustreren (Franken 2004, 406; Oerlemans 2010, 52).

Internet maakt het mogelijk om de anonimiteit van daders te vergroten door gebruik te maken van bijvoorbeeld openbare computers (Casey 2004, 495), onbeveiligde WiFi netwerken en het afschermen van het IP-adres van het netwerk (Oerlemans 2010, 53). Daarnaast wordt er door kinderpornografiegebruikers in toenemende mate gebruik gemaakt van encryptie (Ferraro & Casey 2005, 574). Dit houdt in dat bestanden – die door de komst van internet nog slechts bestaan uit bits en bytes - zodanig worden versleuteld dat zij onleesbaar worden gemaakt. Alleen degene die de sleutel kennen, kunnen de bestanden lezen (Van den Eshof et al. 2002, 65). Dit is ook mogelijk met kinderpornografisch materiaal, waardoor deze bestanden onherkenbaar over het razendsnelle internet verspreid, gedownload en bekeken kunnen worden.

Tevens kunnen daders slim gebruik maken van verschillen in wetgevingen door het bestaande jurisdictieprobleem. Het is wel mogelijk dat Nederland de strafvervolgning overneemt op grond van een verdrag of besluit van een

volkenrechtelijke organisatie, waaruit de bevoegdheid tot strafvervolgning door Nederland volgt (Raad van State 2012, 1-2). Wanneer een rechtshulpverzoek aan een ander land wordt ingediend en goed wordt gekeurd, mogen opsporingsbevoegdheden worden ingezet. Deze procedure kan enige tijd duren, waardoor de opsporing vertraging oploopt. Bij bestrijding van seksuele uitbuiting en misbruik van kinderen online kan dit problematisch zijn, aangezien gegevens snel kunnen worden verwijderd. Het materiaal staat soms maar enkele uren op een server online en ook andere gegevens die kunnen dienen als bewijsmateriaal zijn vaak maar korte tijd beschikbaar. Om deze gegevens te kunnen verzamelen moet dan ook snel worden gehandeld op nationaal en internationaal niveau (Oerlemans 2010, 62).

Ondanks dat beeldmateriaal vaak maar enkele uren op een server staat, is het materiaal dat op internet is geplaatst vrijwel onmogelijk definitief er vanaf te halen (Save the Children Europe 2006, 9-10; Taylor & Quayle 2003, 24). Dit is een groot probleem voor slachtoffers, aangezien het beeldmateriaal van hun misbruik vaak blijft rond circuleren bijvoorbeeld binnen gesloten netwerken. Het kind wordt op de eerste plaats slachtoffer vanwege het seksuele misbruik en/of seksuele uitbuiting dat hij of zij heeft moeten ondergaan. Tevens is het kind slachtoffer van het feit dat er beeldmateriaal van bestaat (Leary 2007, 9-10; Nyman 2008, 6). Dit kan traumatische gevolgen met zich meebrengen voor het kind, maar ook voor zijn of haar familie. Door het internet moeten slachtoffers en ouders leven met de permanentie van de beelden (Nyman 2008, 51; Taylor & Quayle 2003, 24).

Er kan gesteld worden dat het deterritoriale cyberkarakter een paradox bevat. Het biedt eindeloze mogelijkheden; alles is voor iedereen overal ter wereld toegankelijk, zonder gebonden te zijn aan landsgrenzen of identiteit. De geografische locatie is vaak niet gelijk aan de cyberlocatie. Tevens maken deze mogelijkheden het mogelijk dat ook morele grenzen worden overschreden, waardoor integriteit geschonden kan worden. Juist dit paradoxale cyberkarakter maakt internationale afstemming noodzakelijk.

Internationale afstemming

Eén van de punten die aanleiding waren voor het opstellen van het *Verdrag van Lanzarote* was het creëren van harmonie en eenheid binnen de Raad van Europa. Uit de vergelijkende analyse is gebleken dat deze harmonie en eenheid wordt belemmerd door de vrije ruimte, verschillende terminologie en het ontbreken van

een online perspectief. Internationale opsporing berust nog vaak op toevalligheden en internationale samenwerking en communicatie verloopt vaak niet vlekkeloos.

Opnieuw illustreert de zaak Robert M. dit goed. Robert M. werd in 2003 in Duitsland veroordeeld tot één jaar voorwaardelijk, wegens betrokkenheid bij kinderporno. Dit was in Nederland niet bekend, waardoor het mogelijk was dat Robert M. in de kinderopvang kon gaan werken en 67 kinderen seksueel kon uitbuiten en misbruiken (Bloem 2012). Pas in 2010 werd Robert M. gearresteerd, nadat in Amerika een man was opgepakt voor het in bezit hebben van kinderporno. Op zijn computer werden 27.000 beelden gevonden van kinderpornografie. Op die beelden zag men een man met een peuter. Op de foto werd per toeval een Nijntje herkend, waardoor de beelden naar Nederland leidden. Vervolgens werd in Nederland een onderzoek naar de man – die Robert M. bleek te zijn – ingesteld.

Enerzijds blijkt hieruit dat er internationaal nog altijd niet goed wordt samengewerkt. Duitsland en Nederland zijn lid van de Raad van Europa en hebben samen het *Verdrag van Lanzarote* opgesteld om op deze manier seksuele uitbuiting en misbruik van kinderen aan te pakken, maar dit voorbeeld illustreert dat er onderling niet wordt samengewerkt. Anderzijds toont dit voorbeeld dat online netwerken kunnen leiden tot een groot aantal daders. Het is vaak problematisch om de besloten communities op te sporen, maar wanneer dit lukt leidt dit vaak naar meerdere personen uit het netwerk. De Amerikaan leidde de politie naar Robert M. en een onderzoek naar het netwerk van Robert M. heeft inmiddels geleid tot tientallen arrestaties in verschillende landen.

De online community van de Amerikaan en Robert M. zorgde ervoor dat tienduizenden foto's en video's met kinderpornografisch materiaal werd verspreid en – daarmee samengaan – tientallen kinderen seksueel werden uitgebuit en misbruikt. Daartegenover staat dat juist de community en het netwerk ertoe leidden dat tientallen daders werden opgepakt. Dit toont aan dat het bestaan van deze communities ook kansen biedt voor politie en justitie in de strijd tegen seksuele uitbuiting en misbruik van kinderen op of via internet.

HET WILDE WESTEN IN DE 21^E EEUW

In dit onderzoek is uit de vergelijkende analyse gebleken in hoeverre de Nederlandse wetgeving - zoals beschreven in het *Wetboek van Strafrecht* - en het *Verdrag van Lanzarote* op elkaar zijn afgestemd en in hoeverre een eenduidige definitie op internationaal niveau bestaat betreft seksuele uitbuiting en misbruik van kinderen. In het *Verdrag van Lanzarote* werd seksuele uitbuiting en misbruik van kinderen onderverdeeld in zes onderwerpen: seksueel misbruik, kinderprostitutie, kinderpornografie, deelname van een kind aan een pornografische voorstelling, corrumperen en benaderen van kinderen voor seksuele doeleinden. De Nederlandse wetgeving stelt eveneens al deze punten strafbaar en stelt ook de vrije ruimte binnen het Verdrag strafbaar. De Nederlandse wetgeving lijkt dus goed aan te sluiten op de Europese wetgeving.

Echter, de wetgevingen hanteren verschillende terminologie zonder deze termen te definiëren. Dit maakt het lastig om een eenduidige vergelijking te maken, aangezien het op deze manier voor iedereen onduidelijk blijft wat er onder de termen wordt verstaan en wat er dus wel of niet strafbaar wordt gesteld.

Problematischer is de ontdekking van de minimale rekenschap die er is van specifieke cyberissues in beide wetgevingen. Een online perspectief ontbreekt in de 21^e eeuw; in een wereld waarin zowel daders als kinderen (potentiële slachtoffers) steeds meer gebruik maken van internet. In de coding frames is te zien dat de wetgevingen onder vijf van de zes punten van seksuele uitbuiting en misbruik van kinderen niets noemen over wat strafbaar is in de virtuele wereld en voor of via de webcam. De nadruk ligt in de wetgevingen op het seksueel uitbuiten en misbruik van kinderen in 'real life'.

De vrije ruimte, verschillende terminologie en het ontbreken van een online perspectief zorgen ervoor dat binnen de leden van de Raad van Europa nog altijd verschillen in wetgeving kunnen blijven bestaan. Dit sluit aan bij de mening van critici als Stol en Oerlemans. Het is voor de aanpak van het wereldwijde probleem dan ook noodzakelijk om het *Verdrag van Lanzarote* te herzien en de categorieën te herdefiniëren. Hierbij moet expliciet worden vastgesteld wat strafbaar is in de virtuele wereld of bijvoorbeeld via de webcam.

Daarnaast is het belangrijk om niet alleen een Verdrag te sluiten binnen Europa, maar om wereldwijd een Verdrag op te stellen die het seksueel uitbuiten en misbruik van kinderen en het seksueel uitbuiten en misbruiken van kinderen op of via internet strafbaar stelt. Dit is noodzakelijk door het paradoxale cyberkarakter

van internet, waarin daders misbruik maken van hun anonimiteit, encryptie en de verschillen in wetgevingen. Dit maakt het anno 2012 mogelijk dat daders niet altijd kunnen worden opgespoord en worden vervolgd.

Er moet wereldwijd een veelomvattend instrument op worden gesteld dat zich richt op preventieve, beschermende en strafrechtelijke aspecten die de strijd tegen seksuele uitbuiting en misbruik van kinderen aangaat. Hiervoor is het noodzakelijk om eerst meer onderzoek te doen naar de omvang van het probleem. Ook moeten de verschillende bestaande wetgevingen en verdragen met elkaar worden vergeleken en vervolgens worden herzien, geharmoniseerd en vernieuwd. Wanneer dit niet gebeurt, zal het voor daders altijd mogelijk blijven om kinderen te misbruiken en uit te buiten op of via internet en blijft internet voor cybercriminelen het digitale Wilde Westen van de 21^e eeuw.

BIBLIOGRAFIE

Adviesraad Internationale Vraagstukken en Commissie van Advies inzake Volkenrechtelijke Vraagstukken. 2011. *Digitale Oorlogsvoering*. Den Haag.

Akdeniz, Yaman. 2008. *Internet Child Pornography and the Law: National and International Responses*. Farnham (VK): Ashgate.

Bloem, Willem Jan. 2012. 'Hoe kunnen kinderpornonetwerken worden ontdekt?'. In *Een Vandaag*.
http://www.eenvandaag.nl/criminaliteit/39952/amsterdamse_zedenzaak_van_star_t

Casey, Eoghan. 2004. *Digital Evidence and Computer Crime: Forensic Science, Computer and the Law*. San Diego: Elsevier Academic Press.

Castells, Manuel. 2001. *The Internet Galaxy: Reflections on the Internet, Business and Society*. Oxford: Oxford University Press.

Cleiren, Tineke & Johannes Frederikus Nijboer, eds. 2007. *Strafrecht. Tekst & Commentaar*. Zevende druk. Deventer: Kluwer.

Davidson, Julia & Petter Gottschalk. 2011. *Internet Child Abuse: Current Research and Policy*. Oxon (VK): Routledge.

De Graaf, Hanneke & Ine Vanwesenbeeck. 2006. 'Seks is een game'. *Gewenste en ongewenste seksuele ervaringen van jongeren op internet*. Rutgers Nisso Groep.

Eshof, Georges van den, Pieter Spronck, Gerrit Broers, Joop Verbeek & Jaap van den Herik. 2002. *Opsporing van verborgen informatie*. 's-Gravenhage: Sdu Uitgevers.

Ferraro, Monique Mattei & Eoghan Casey. 2005. *Investigation Child Exploitation and Pornography: The Internet, the Law and Forensic Science*. Burlington: Elsevier Academic Press.

Franken, Hans, Hendrik Kaspersen & Albert de Wild (eds.). 2004. *Recht en computer*. Deventer: Kluwer.

Govcert.nl. 2011. *Cyber Security Beeld Nederland*. Den Haag.

Groeneveld, Chris. 2000. 'Kinderporno en ontuchtzaken: Problemen bij opsporing'. In *Justitiële verkenning*(6): 78-88.

Jenkins, Philip. 2001. *Beyond Tolerance: Child Pornography on the Internet*. New York: New York University Press.

Kaspersen, Hendrik. 2007. 'Het Cybercrime-verdrag van de Raad van Europa'. In *Strafrecht en ICT (monografieën, recht en informatietechnologie)*(1). Den Haag: Sdu Uitgevers: 137-142.

Koops, Bert-Jaap. 2009. 'Sex, Kids and Crime in Cyberspace: Some Reflections on Crossing Boundaries'. In *Caught in the cyber crime act. Opstellen aangeboden aan prof. mr. H.W.K. Kasperen*, eds. Arno Lodder & Anja Oskamp. Deventer: Kluwer.

Leary, Mary Graw. 2007. 'Self Produced Child Pornography: The Appropriate Societal Response to Juvenile Self-Exploitation'. In *Virginia Journal of Social Policy and the Law*(15): 2-51.

Lünneman, Katinka. *Kinderen beter beschermd tegen seksueel misbruik: Evaluatie van de partiële wijziging in de zedelijkheidswetgeving*. Utrecht: Verweij-Jonker Instituut.

Nationaal Rapporteur Mensenhandel. 2011. *Kinderpornografie: Een rapportage van de nationaal rapporteur*. Den Haag: BNRM.

No author 2012. '33 arrestaties voortgevloeid uit zedenzaak'. In *de Volkskrant*, 12 mei 2012.
<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/4244/Kindermisbruik/article/detail/3263274/2012/05/30/33-arrestaties-voortgevloeid-uit-zedenzaak.dhtml>

Nyman, Anders. 2008. *Abused Online*. Östergötland: BUP Elefanten.

- Oerlemans, Jan-Jaap. 2010. *Kinderpornografie op internet: Dweilen met de kraan open*. Leiden: Leidse Universiteit.
http://weblog.leidenuniv.nl/media/blogs/106178/Kinderpornografie_op_internet_-_scriptie_J.J._Oerlemans.pdf
- Raad van Europa. 2001. *Verdrag inzake de bestrijding van strafbare feiten verbonden met elektronische netwerken*. 's-Gravenhage: Sdu Uitgevers.
- Raad van Europa. 2007. *Het Verdrag van de Raad van Europa inzake de bescherming van kinderen tegen seksuele uitbuiting en seksueel misbruik*. 's-Gravenhage: Sdu Uitgevers.
- Raad van State. 2012. *Wetboek van Strafrecht*. Geldend op 19 mei 2012.
http://wetten.overheid.nl/BWBR0001854/volledig/geldigheidsdatum_19-05-2012#TweedeBoek_TitelXVIII_Artikel281
- Rosenthal, Uri en Hans Hillen. 2012. *Kabinetsreactie op het AIV/CAVV-advies Digitale Oorlogsvoering*. Den Haag.
- Save the Children Europe. 2006. *Visible Evidence – Forgotten Children: The Need for a Child Protection and Children's Rights Focus in Identifying Children who have been Sexually Abused for the Production of Child Abuse Images*. Brussel: Save the Children Europe Group.
www.childcentre.info/projects/internet/abusiveimage/dbaFile13904.pdf
- Schäfer, Mirko Tobias. 2011. *Bastard Culture! How User Participation Transforms Cultural Production*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Stoker, Elsbeth. 2012. 'Alle mannen waren naakt en speelden met zichzelf'. In *de Volkskrant*. 29 mei 2012.
- Stol, Wouter, Hendrik Kaspersen, Joyce Kerstens, Rutger Leukfeldt & Arno Lodder. 2008. *Filteren van kinderporno op internet: Een verkenning van technieken en reguleringen in binnen- en buitenland*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.

Taylor, Maxwell & Ethel Quayle. 2003. *Child Pornography: An Internet Crime*. Hove: Brunner-Routledge.